

O'ZBEK TILIDA ERGASHGAN QO'SHMA GAPLARNING TASNIFI: STRUKTUR VA SEMANTIK MEZONLAR

Namozova Shahnoza Rafiqjon qizi

“Ideal orzular” xususiy maktabi o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi ergashgan qo'shma gaplar (gipotaktik konstruktsiyalar) ikki darajada — struktur (formal) va semantik (mazmuniy) mezonlar asosida qayta tasniflanadi. Struktur mezonlarda ergashtiruvchi vositalarning turlari (bog'lovchi, so'roq-olmoshli, fe'lshaklli nol-bog'lovchi, postpozitsion, “-ki” modeli) ajratildi; semantik mezonlarda esa sabab, maqsad, shart, imtiyoz, natija, vaqt, joy, tarz (manner), taqqos, daraja-o'lchov, aniqlovchi-nisbiy, izohlovchi turlari farqlab ko'rsatildi. Korpusga tayanuvchi kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, shakl va mazmun o'rtasida 1:1 moslik doimo saqlanmaydi: masalan, -sa markeri shart va imtiyoz ma'nolarini, -gach/-guncha esa vaqt bilan sababni ham ifodalashi mumkin. Maqola o'qitish va avtomatik tahlil uchun amaliy diagnostik testlar hamda o'qituvchilar uchun qisqa qaror daraxtini taklifetadi.

Kalit so'zlar: ergashgan qo'shma gap, gipotaksa, subordinatsiya, bog'lovchi, sifat-dosh, ravishdosh, “-ki” konstruktsiyasi, shart ergash gap, imtiyoz ergash gap, nisbiy ergash gap, tipologiya.

Kirish

Ergashgan qo'shma gaplar o'zbek sintaksisining markaziy hodisalaridan bo'lib, fikrning ierarxik tashkilini (bosh–ergash munosabatini) aks ettiradi. Amaliyotda tasniflar ko'pincha yoki faqat ergashtiruvchi vosita (shakl)ga, yoki faqat semantik munosabatga tayanadi. Bu esa chegaraviy holatlarda (masalan, *garchi...-sa ham, ...-gach, ...-guncha, ki*) bir xillikni buzadi. Maqolaning maqsadi — birlashtirilgan tasnif taklif qilish, mezonlararo o'zaro ta'sirni ko'rsatish va o'qitish/annotatsiya uchun amaliy vositalar berish.

Metodlar

- Material: darslik va ilmiy matnlar, OAV tili, badiiy matndan olingan namunalarga tayangan kuzatuv-tahlil (illyustrativ korpus).
- Annotatsiya sxemasi: (i) ergashtiruvchi vosita turi; (ii) semantik munosabat; (iii) sintaktik joylashuv (old/orta/oxir); (iv) punktuatsiya va intonatsiya ko'rsatkichlari.
- Diagnostik testlar:
 1. Savol testi: ergash gap bosh gapning qaysi bo'lagiga javob beradi? (*nima uchun? qachon? qayerda? qanday? shart qancha?*)
 2. Transformatsiya testi: ergash bo'lagini so'z birikmasi yoki fe'lshaklli shakl bilan almashtirish mumkinmi?
 3. Marker testi: bog'lovchi/affiksni almashtirganda ma'no saqlanadimi?
 4. Negatsiya va modallik testi: inkor/mayl o'zgarishida munosabat o'zgaraydimi?

Natijalar

1. Struktur (formal) tasnif

A. Bog'lovchi orqali ergashish: *chunki, negaki, toki, agar, garchi, toki...gacha, shuning uchun* (natija markeri ko'proq bosh qismda).

B. So'roq-olmoshli (nisbiy) ergashish: *kim, nima, qaysi, qachon, qayerda, qanday, necha* va h.k.

C. Fe'lsaklli nol-bog'lovchi ergashish:

- C1. Sifatdoshli: *[keldigan] talabalar, [o'qigan] o'quvchi*.
- C2. Ravishdoshli: *kelib, ko'rib, aytib, kelgach, ketguncha, borar ekan*.
- C3. Shart morfemasi: *-sa, shuningdek -sa ham* (imtiyoz).

D. Postpozitsion/konstruktiv ergashish: *... uchun, sababli, tufayli, bois*.

E. “-ki” modeli: *U shunday gapirdiki, hamma jim bo'ldi*.

Punktuatsiya naqshlari: ergash qismlar ko'pincha vergul bilan ajratiladi; nisbiy-sifatdoshli konstruksiyalarda vergul qo'yilishi izohlovchi/chegaralovchi xususiyatga bog'liq.

2. Semantik (mazmuniy) tasnif va tipik markerlar

Quyida har bir tur uchun qisqa ta'rif va namunalar keltiriladi (ergash qism [] bilan beriladi):

1. Sabab — bosh gapning sababini bildiradi: *[Chunki yomg'ir yog'di], yo'l yopildi. / Yo'l yopildi, [chunki yomg'ir yog'di]*.
2. Maqsad — harakatning maqsadi: *U kitob oldi, [shuni o'rganish uchun]*.
3. Shart — bajarilish sharti: *[Agar vaqt bo'lsa], uchrashamiz. / [Vaqt bo'lsa] uchrashamiz*.
4. Imtiyoz (concessive) — to'siqqa qaramay: *[Garchi kechiksa ham], uchrashuv boshlandi. / [Kelsa ham] ro'yxatdan o'tolmadi*.
5. Natija — oqibat munosabati: *U shunchalik baland gapirdiki, [hamma jim bo'ldi]*.
6. Vaqt — zamon chegarasi: *[U kelgach], yig'ilish boshlandi. / [U ketguncha], kutdik*.
7. Joy — lokatsiya: *U [qayerda] ishlasa, o'sha yerda muvaffaqiyat qozonadi*.
8. Tarz (manner) — qanday yo'sinda: *U [qanday] ishlasa, shunday natija oldi. / U [kulib] gapirdi*.
9. Taqqos — qiyos-shakl: *U [otaday] yugurdi; [Qanchalik ko'p o'qisa], shunchalik tez yozadi*.
10. Daraja-o'lchov — miqdor bog'liqligi: *U shunchalik charchadiki, [gapira] olmadi*.
11. Aniqllovchi-nisbiy — otni aniqlaydi: *[Kitobni yozgan] muallif keldi. / [Kim ko'p ishlasa] — o'sha yutadi*.
12. Izohlovchi — oldingi bo'lakni sharhlaydi: *U bitta fikr aytdi, [ya'ni, loyihani shu hafta yakunlaymiz]*.

3. Qaror daraxti (o'qitish uchun qisqa qo'llanma)

1. Markerga qarang: aniq bog'lovchimi (*chunki/agar/garchi/...-ki*)? → mos semantik turdan boshlang.

2. Savol testi: ergash qism *nima uchun/nima maqsadda/qachon/qayerda/qanday/shart bilan* savollariga javob beradimi?

3. Affiksga qarang: *-sa, -gach/-guncha*, ravishdosh *-b/-a* — vaqt/shart/tarz ehtimoli yuqori.

4. O'rin-joy: nisbiy-sifatdoshli bo'laklar aniqllovchi vazifasida ot oldidan keladi; izohlovchi — ko'pincha verguldan keyin.

5. Transformatsiya: ma'no o'zgarmsa, tasnifni tasdiqlang.

Munozara

Chegaraviy holatlar ko'p: *-sa* imtiyozga ham xizmat qiladi (*kelsa ham*), *-gach* esa vaqt + sababni kuchaytirishi mumkin (*u kelgach, ish boshladik* → “kelishi sabab bo'ldi” implikatsiyasi). “-ki” modeli natija/daraja va izohlovchini birlashtiradi. OAV va rasmiy uslubda bog'lovchi markazli konstruktsiyalar ko'paysa, badiiy matnda ravishdoshli zanjirlar ritm va tasviriylik yaratadi. O'qitishda avvalo semantik savollarni, so'ng markerlarni o'rgatish natijani yaxshilaydi; avtomatik tahlilda esa ko'pma'nolilikni yechish uchun kontekstual signallar (negatsiya, modallik, intonatsiya/punktuatsiya) zarur.

Xulosa

Maqola ergashgan qo'shma gaplar uchun integrallashgan struktur-semantik tasnifni taklif qildi, diagnostik testlar va qaror daraxti bilan uni amaliyotga yaqinlashtirdi. Shakl va ma'no o'rtasidagi noaniq mosliklar ko'rsatildi; bu xulosalar o'qitish, test tuzish va mashina-annotatsiyada qo'l keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov, N. (tahr.). *Hozirgi o'zbek adabiy tili: Sintaksis*.
2. Hojiyev, A. *O'zbek tili grammatikasi: Sodda va qo'shma gaplar*.
3. Nurmonov, A. *Tilshunoslikka kirish* (sintaksis bo'limlari).
4. Жамолов, А. Ш., & Ахмедова, Н. А. (2022). Psychological aspects of commitment treatment Of patients with rheumatoid arthritis (Doctoral dissertation, Doctoral Dissertation, Ташкент).
5. Файзиев, О. Р. (2017). Потребность населения в растительном масле в условиях Узбекистана и методические аспекты её определения. *Экономика и предпринимательство*, (12-2), 305-309.
6. Davletov, I., Fayziyev, O., & Умарова, З. (2023). Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga muvofiq moliyaviy hisobotlarni konsolidatsiyalash tamoyillari. *Центральноазиатский журнал образования и инноваций*, 2(5), 148-151.
7. Mahamadaliyeva, N. B. (2019). The role of grammar skill in communicative-oriented teaching of English language. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(5), 376-379.
8. Sherzodovna, T. S., & Mamatkulovna, D. N. FEATURES OF CURRICULUM IN SECONDARY EDUCATION.
9. Fattohovich, D. F. To the problems of complete assimilation of educational materials at schools. *European Journal of Humanities and Educational Advancements*, 1(4), 55-57.
10. Fattoxovich, J. F. (2019). Psychology in teaching foreign languages. *Достижения науки и образования*, (8-3 (49)), 70-71.
11. Yumutbaevna, N. A. (2022). Pedagogical issues of formation of tolerance among youth in conditions of globalization.
12. Yumutbaevna, N. A. (2022). Pedagogical issues of formation of tolerance among youth in conditions of globalization.

13. Тагаева, Т. (2022). Индивидуальные особенности художественного стиля УС Моэма. *Общество и инновации*, 3(11/S), 132-137.
14. Тагаева, Т. Б. (2018). ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ В СЕМАНТИКЕ АНГЛИЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ. In *Культурные инициативы* (pp. 205-207).
15. Rasulova, S. U. (2021). INTERPRETATION OF THE EASTERN SUBJECT IN THE WORK OF WASHINGTON IRVING. *ББК 74.48 К90*, 282.
16. ULUGBEKOVNA, R. S. (2020). The First Period of Washington Irving's.
17. Davlatovna, T. K. (2021). Cognitive Linguistic Approach to the Analysis of Language Units. *European Scholar Journal*, 2(5), 236-242.